

آیین‌های مهمان‌داری در فرهنگ عامه

مهناز جزایری^۱

چکیده

مهمان‌داری و پذیرایی از مهمان از جمله رسم‌های کهن در ایران است. آداب و رسوم برخورد با مهمان، پذیرایی کردن از او، شیوه‌های دعوت و باورهای مربوط به مهمان و مهمان‌نوازی در فرهنگ غنی اسلامی-ایرانی جایگاه والایی دارد. در دین مبین اسلام احادیث و روایات فراوانی درباره مهمان و عزیز دانستن او نقل شده که بر ایجاد الگوهای رفتاری در جامعه تأثیرگذار بوده است.

مهمانی، نوعی از ارتباط میان فردی است که می‌تواند کارکردهای گوناگونی نظیر تقویت ارتباطات افراد با یکدیگر و افزایش همبستگی گروهی و اجتماعی را در بر داشته باشد. در این مقاله، مهمان‌داری به عنوان رفتاری ساختی - کارکردی در نظر گرفته شده است. ویژگی‌های آداب مهمان‌داری، اجزای تشکیل‌دهنده آن، کارکرد و منافع اجتماعی و فرهنگی این پدیده و کنش اجتماعی که در جریان انجام این رسم ایجاد می‌شود در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته‌اند. پرداخت صحیح و نمایش این آداب از رسانه کارکردهای آن را توسعه می‌دهد و جامعه را به سوی همگونی با آداب اصیل فرهنگی سوق می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: آداب مهمان‌داری، مهمان‌نوازی، پذیرایی کردن، میزبان، مهمان

مقدمه

مهمان‌داری و مهمان‌نوازی وجوه مختلفی دارد که یکی از وجوه آن بویژه در گذشته وجه اخلاقی بود. به این معنا که وقتی فردی به عنوان مهمان وارد خانه‌ای می‌شد، خواننده یا ناخوانده، وظیفه اخلاقی میزبان حکم می‌کرد که از مهمان به نحو مناسبی پذیرایی کند بویژه آنکه گاه اقامت مهمان در منزل میزبان اجباری می‌شد. (مانند مشکلاتی که به دلیل نبود امکانات حمل و نقل برای مسافران پیش می‌آمد).

در کنار بعد اخلاقی، مهمان‌داری صورتی اجتماعی نیز دارد. در گذشته، مهمان‌داری و پذیرایی از مهمان، باعث تسهیل روابط اجتماعی و همکاری، مشارکت، همدلی و صمیمیت می‌شد. مراودات اقوام و آشنایان با یکدیگر که در قالب مهمانی و رفت و آمدهای خانوادگی انجام می‌شد، به انسجام اجتماعی کمک می‌کرد. افراد در این رفت و آمدها از مسائل و مشکلات یکدیگر و جامعه پیرامون خود آگاه می‌شدند و گاهی با همفکری مشکلات یکدیگر را حل می‌کردند.

همچنین نبود وسایل ارتباطی متنوع و سرگرمی‌های مختلف، موجب می‌شد تا افراد با همنشینی با یکدیگر و مهمانی دادن و رفتن، فضایی شاد و سرگرم‌کننده برای خود و خانواده‌هایشان ایجاد کنند. وجوه مختلف مهمان‌داری در کنار یکدیگر و با تأثیرگذاری بر هم، چرخه جامعه را به شکل مطلوبی به حرکت درمی‌آورد و شادی و نشاط را به افراد جامعه منتقل می‌کرد. در این شرایط، پذیرایی به معنی تدارکات صرفاً مادی نبود بلکه از ملزومات آن دعوت گرفتن، استقبال با خوشرویی و فراهم کردن آسایش و آرامش مهمان بود که این موارد امروزه به دلیل توجه بسیار به تجملات، در حال کمرنگ شدن هستند.

مهمان‌داری اغلب با امکانات موجود میزبان انجام می‌گرفت و میزبان و مهمان از معاشرت و گذران اوقات با یکدیگر لذت می‌بردند. بررسی اسناد نشان می‌دهد که افراد، مهمان‌داری را یک ویژگی مثبت می‌دانستند و برخی به این ویژگی (مهمان‌نواز) شهرت می‌یافتند. این اعتبار و جایگاه اجتماعی موجب شده بود تا کودکان هم با نگاه به بزرگسالان خود و تقلید از آنها، «مهمان‌بازی» کرده و نوعی جامعه‌پذیری را در حین بازی تجربه کنند. در این نوع بازی، کودکان با مفهوم مهمان، مهمانی و نحوه پذیرایی از مهمان آشنا می‌شدند و با این بازی همان احساس مطلوب و شاد را تجربه می‌کردند. همچنین این نوع جامعه‌پذیری باعث می‌شد تا این آداب و سنن نیکو به نسل‌های بعد نیز منتقل شود. امروزه به دلیل رقابت در تجملات (که موجب احساس نامطلوب در افراد می‌شود)، مؤلفه‌های اساسی مهمان‌نوازی به فراموشی سپرده شده‌اند و شاید به همین دلیل هم کودکان تمایل کمتری به «مهمان‌بازی» از خود نشان می‌دهند.

مهمان‌داری در متون کهن

بررسی و مطالعه متون کهن نشان می‌دهد که مهمان‌داری، سنتی ریشه‌دار در فرهنگ مردم ایران است. برای مثال بخش‌هایی از کتاب‌های «سیاست‌نامه»، «کیمیای سعادت»، «احیای علوم‌الدین»، «معراج‌السعاده» و «اخلاق ناصری» به موضوع مهمان و آداب مهمان‌داری اختصاص دارد.

در «سیاست‌نامه»، مهمان‌داری و پذیرایی از مهمان از جمله ویژگی‌های پسندیده و مهم برای شاهان و خوانین شمرده شده است. فصل سی و پنجم «سیاست‌نامه»، فصل مستقلی در باب «ضیافت و مهمان‌نوازی» است که در خصوص اهمیت مهمان‌نوازی و رعایت آن از سوی شاهان و بزرگان، مطالب مبسوطی بیان شده است. در فصل پایانی این اثر، نهایت پادشاهی و بزرگی در تواضع و نگاه‌داری حرمت مردم و اطعام آنان دانسته شده و شرط رستگاری در

همه روزگاران را، پذیرایی و اطعام معرفی کرده است. (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۶۸: ۲۳۲-۲۲۷) در کتاب «احیای علوم‌الدین»؛ آداب میزبانی در شش بخش «دعوت»، «اجابت»، «حضور»، «پیش آوردن طعام»، «خوردن» و «بازگشتن» آمده است. هر چند که علمای اخلاق در دسته‌بندی فوق اختلافاتی دارند، اما نظر آنها درباره اصل و محتوای آداب میزبانی یکی است. غزالی در این کتاب، در باب فضیلت میزبانی به سخنان پیامبر اکرم ﷺ اشاره می‌کند: «تکلف مکنید برای مهمان که وی را دشمن گیرید و هر که مهمان را دشمن گیرد، خدای را دشمن داشته باشد و هر که خدای را دشمن دارد، خدای وی را دشمن دارد.» او در بحث ادب میزبانی، به روایاتی از پیامبر اکرم ﷺ، سخنان و نحوه برخورد ایشان و داستان‌هایی از حضرت ابراهیم علیه السلام اشاره می‌کند و اهمیت موضوع را در شرایط دارایی و فقر میزبان، دوری راه و فضیلت میزبانی متذکر می‌شود. (ابوحامد محمد غزالی، ۱۳۶۶: ۱۵۶)

«کیمیای سعادت»، خلاصه‌ای از کتاب «احیای علوم‌الدین» است. در این کتاب نیز به بحث و توضیح فضیلت مهمان‌داری، آداب دعوت و اجابت مهمان، آداب حاضر شدن، طعام نهادن و آداب بیرون آمدن اشاره شده است. (امام محمد غزالی، ۱۳۶۱: ۲۳۸-۲۳۳)

ملا احمد نراقی، مؤلف کتاب «معراج‌السعاده» نیز در بخشی از اثر خود به مذمت قهر و دوری برادران دینی از قول پیامبر اکرم ﷺ و ائمه اطهار علیهم السلام پرداخته و بر فضیلت و ثواب آشتی و الفت بین افراد تأکید کرده است. او در این کتاب به توضیح و تشریح موضوع صله رحم نیز پرداخته است. صله رحم را می‌توان از جهاتی از سنت‌های مهمانی رفتن به حساب آورد، زیرا همان آداب و رسومی که در صله رحم انجام می‌شود، در مهمانی رفتن هم وجود دارد و مردم همان آداب را به جا می‌آورند. (ملا احمد نراقی، ۱۳۸۷: ۲۱۱)

در کتاب «اخلاق ناصری» خواجه نصیر طوسی نیز آرا و دیدگاه‌های او در باب «مهمان‌داری» طرح شده است. خواجه در فصل‌های ششم؛ «در فضیلت صداقت و کیفیت معاشرت با اصداقا» و هفتم؛ «در کیفیت معاشرت با اصناف خلق» به ارائه دیدگاه‌های خود در

زمینه معاشرت و رفت و آمد با افراد پرداخته است. او در فصل ششم به اجتماعی بودن انسان، ویژگی‌های دوست واقعی و نحوه حفظ و نگهداری دوستان واقعی اشاره کرده است. (خواججه نصیر طوسی، ۱۳۶۰: ۳۴۱-۳۲۱)

چارچوب نظری

مهمان‌داری به عنوان یک پدیده اجتماعی دارای ساختار و کارکرد خاص خود است. ساختار خویشاوندی در مهمانی‌های فامیلی وجود دارد و افراد فامیل در مهمانی‌های خانوادگی و مناسبتی نظیر جشن‌ها، اعیاد و ازدواج‌ها دعوت شده و حضور می‌یابند. مهمان‌داری همچون آیین‌های دیگر نقش و کارکرد ویژه‌ای در جامعه دارد و اگر چنین نبود در طی سالیان متمادی به دست فراموشی سپرده می‌شد. رواج آیین مهمان‌داری در میان اقوام و مناطق مختلف ایران نشان‌دهنده اهمیت و جایگاه بالا و خاص این سنت رفتاری است. در ساختار اجتماعی یک نوع شبکه ارتباطی وجود دارد که این شبکه ارتباطی با ضوابط، قوانین یا الگوها کنترل می‌شود. از این رو، فرد می‌داند در هر ارتباطی، از وی انتظار می‌رود، در یک سبک مشخص و با یکسری ضوابط عمل کند. ضوابط ایجاد شده کنترل شکل خاصی از زندگی اجتماعی است که معمولاً به عنوان یک وضع مطرح می‌شود. در مهمان‌داری مفاهیم فرایند، ساختار و کارکرد قابل بررسی است. مهمان‌داری دارای یک فرایند است. فرایندی که در اثر افزایش ارتباطات میان فردی سبب تقویت انسجام گروهی و اجتماعی می‌شود. این پدیده دارای ساختار و عناصر اصلی نظیر مهمان و میزبان است. همچنین عناصری چون آداب دعوت کردن، پذیرایی، صحبت‌ها، تعارفات و سایر موارد جزو اجزای تکمیلی مهمان‌داری به حساب می‌آیند. همچنین عناصر تشکیل دهنده نظام اجتماعی می‌تواند از مشاهده مستقیم رفتار انسانی نیز اتخاذ شود. بدین ترتیب رفتارهای انسانی شامل فعالیت، کنش متقابل، احساسات و هنجارهای اجتماعی می‌شود. این رفتارها در مهمان‌داری به صورت زیر دیده می‌شود:

فعالیت در مهمان‌داری: شامل کلیه کارهایی که فرد به عنوان عضوی از اجتماع و گروه مهمان‌داری به عنوان میزبان یا مهمان انجام می‌دهد؛ میزبان از مهمان پذیرایی می‌کند، مهمان از زحمات میزبان تشکر و قدر دانی می‌کند و از غذاهایی که میزبان فراهم و تهیه کرده استفاده می‌کند، گاهی مهمان در مدت اقامت خود به میزبان در انجام برخی کارها کمک می‌کند. کنش‌های متقابل در مهمان‌داری: افراد شرکت‌کننده در مهمانی هر کدام دارای مناسباتی با یکدیگر در قالب خویشاوندی و دوست هستند. مناسبات مشترک بین افراد حاضر در مهمانی باعث کنش متقابل بین آنها می‌شود.

احساسات در مهمان‌داری: با توجه به مناسبات خویشاوندی و دوستانه تمایلات و احساسات نسبت به دوستان و اقوام ایجاد می‌شود.

هنجارهای اجتماعی در مهمانی: مراسم مهمانی، قوانین مخصوص به خود را دارد؛ آداب دعوت کردن مهمانان، صحبت‌ها و تعارفات، شیوه پذیرایی و موارد دیگر همه دارای قواعدی هستند که توسط مهمان و میزبان رعایت می‌شود. این قواعد جزو هنجارهای اجتماعی به شمار می‌آیند.

فواید و ویژگی‌های مهمان‌داری

در گذشته مردم هر یک از مناطق مختلف کشور آداب خاصی درباره مهمان‌داری داشتند؛ آداب دعوت، مهمانی دادن و پذیرایی کردن از مهمان‌ها از جمله سنت‌های مهمان‌داری بود. در واقع، میزبان پذیرایی از مهمان را برای خود در حکم وظیفه و توصیه دینی و عرفی می‌دانست و مهمان را «حبیب خدا» می‌شمرد. علاوه بر این توصیه دینی مهمان‌داری فواید و ویژگی‌های مختلفی دارد:

- دید و بازدید کردن به شکل حضوری، ارتباط نزدیک و چهره به چهره را در پی دارد.
- گذران اوقات فراغت به شکل خانوادگی با حضور اقوام، دوستان و آشنایان، می‌تواند سبب افزایش همبستگی و انسجام گروهی و اجتماعی در بین مردم شود.

- آیین مهمان‌داری نشانه زندگی گروهی، روح جمعی و شریک شدن انسان‌ها در خوراک، فضای امن و امکانات شخص میزبان است. همین ویژگی نقش بسیار مهمی در ایجاد آرامش و حس تعلق فرد به گروه دارد. همچنین برقراری ارتباط و صحبت کردن مهمان‌ها با یکدیگر، ضمن ایجاد صمیمیت، افراد را در جریان مسائل و مشکلات یکدیگر قرار می‌دهد و گاهی به رفع این مشکلات می‌انجامد.

- در پدیده مهمان‌داری حضور افراد به عنوان اجزا و روابط آنها در دید و بازدیدها، رفت و آمدها و معاشرت حین مهمانی‌ها بارز و جزء لاینفک این پدیده اجتماعی است.

- احترام گذاشتن و اسباب راحتی مهمان را فراهم کردن و نحوه برخورد میزبان با مهمان و پذیرایی از او، نشان‌دهنده ساختار و کارکردهای خاص آیین مهمان‌داری در جامعه ایرانی است. این امر بویژه در گذشته بیشتر مشهود بوده است. برای مثال وقتی مهمان وارد اتاق می‌شد، صاحبخانه از جا برمی‌خاست و از مهمان استقبال می‌کرد. همچنین وقتی مهمان از اتاق خارج و سپس برمی‌گشت، صاحبخانه نیم‌خیز می‌شد و «یاالله» می‌گفت و بعد با هم می‌نشستند. (صالحی، ولمرز مازندران، ۱۳۵۲)

امروزه این آداب تا حدودی در جوامع سنتی و روستایی کشور رعایت می‌شود، اما رعایت آن در شهرها به تدریج در حال از بین رفتن است. موضوع احترام به مهمان و پذیرش مهمان در منزل به عنوان یک سنت نیکو و پسندیده تحت‌الشعاع مسائلی همچون محدودیت‌های اقتصادی و شرایط اجتماعی قرار گرفته و سبک جدیدی از مهمان‌داری بویژه در شهرها در حال شکل‌گیری است.

کارکردهای فردی و اجتماعی مهمان‌داری در فرهنگ مردم

مهمانی دارای کارکردهای گوناگونی است و مناسبات و روابط اجتماعی مختلفی را بین افراد جامعه پدید می‌آورد. این کارکردها در زندگی پیشینیان به وضوح قابل پی‌جویی است.

در گذشته افراد به مناسبت‌های گوناگون نظیر مهمانی‌های دوره‌ای، دید و بازدید عید، مراسم عروسی، اعیاد، تولد، عیادت، حتی عزاداری‌ها، سوگواری‌ها و مجالس ترحیم در یک مکان اجتماع می‌کردند و رسم‌ها و سنت‌های مربوط به آن مناسبت را به اجرا درمی‌آوردند و در آن قالب به حس همدلی و انسجام گروهی دست می‌یافتند. این مناسبت‌ها همگی از نوعی ماهیت انسجام‌بخشی و همبستگی برخوردار بودند و تنها در جزئیات تفاوت‌هایی با هم داشتند.

پدیده مهمان‌داری به عنوان یک واقعیت اجتماعی در گذشته و در شرایط آن دوران، امری جاافتاده بود، ولی استمرار این پدیده در طول تاریخ، نشانه آن است که این اجتماعات کارکردهایی در جامعه دارند؛ افراد با یکدیگر ارتباط چهره به چهره برقرار می‌کنند، در صحبت‌ها، احوالپرسی‌ها و تعارفات برای یکدیگر طلب سعادت و خوشبختی می‌کنند، با اجرای آداب و سنت‌های ویژه غذا خوردن و پذیرایی نوعی حس نزدیکی، الفت و صمیمیت ایجاد می‌شود و این حس صمیمیت و همبستگی باعث افزایش احساس تعلق به گروه در فرد می‌گردد و همین امر سبب اعتماد به نفس، شادابی و بازدهی فرد در حوزه فردی و اجتماعی می‌شود.

به طور کلی سنت مهمان‌داری، دارای یک ساختار گروهی است. در مهمانی‌های خانوادگی، جمعی به عنوان مهمان و گروهی به عنوان میزبان با یکدیگر ملاقات می‌کنند، صحبت و گفتگوی آنها سبب ارتباط میان فردی می‌شود و افراد در جریان اخبار، مسائل و پیشرفت‌های افراد شرکت کننده در مهمانی قرار می‌گیرند.

گاهی در چنین محافلی میزبانان، سرگرمی‌هایی تدارک می‌بینند. در گذشته، نقل خاطرات و وقایع و رویدادهای گذشته؛ خواندن اشعار شاهنامه، حافظ و سعدی یا نواختن سازی دلنشین از جمله این سرگرمی‌ها بود.

برای مثال، در میمه اصفهان، شب‌ها اگر مهمانان اهل شعر و آهنگ و صحبت بودند، برای سرگرمی نی می‌زدند و چهاربیتی می‌خواندند:

بزن نی را رفیق با وفایم که مهمون عزیز اومد برابیم
که مهمون اومده در خونه من که روشن گشته این کاشونه من

(هادی، میمه، ۱۳۵۲)

در تحلیل کنش انسانی و اجتماعی، بر خصلت نمادی رفتار انسانی و بر معنادار بودن آن تأکید می‌شود. انسان، نه با خودش، نه با دیگران و نه با اشیای محیطش، مستقیم و بی‌واسطه ارتباط ندارد؛ هر رابطه‌ای با اشیا و با شخص خودش با واسطه نمادها صورت می‌گیرد. اشیا و اشخاص، نفوذ مستقیمی بر کنشگر اجتماعی ندارند؛ این کنشگر اجتماعی است که همیشه اشیا را تفسیر می‌کند و برایشان معنایی در نظر می‌گیرد.

ساز و کار اجتماعی شدن در حالت انتزاعی، با وسایلی است که با آنها، الگوهای فرهنگی یعنی ارزش‌ها، اعتقادات، زبان و نمادهای دیگر در نظام شخصیت، درونی می‌شوند و بدین وسیله ساخت نیازهای نظام شخصیت را محدود می‌کنند. به وسیله این فرایند است که کنشگران مایل می‌شوند توان انگیزشی خود را برای نقش‌ها ذخیره کنند (و بدین وسیله خود را با هنجارها وفق دهند) و مهارت‌های بین شخصی و سایر مهارت‌های لازم برای ایفای نقش‌ها در اختیار آنها قرار می‌گیرد. کارکرد دیگر ساز و کارهای اجتماعی شدن، ایجاد پیوندهای مطمئن با اشخاص دیگر است که اغلب فشارهای روحی، نگرانی‌ها و تنش‌های مربوط به کسب انگیزه‌ها و مهارت‌های «کامل» را تسکین می‌دهد. (ترنر، ۱۳۷۲: ۵۶)

آنچه در این مفهوم‌سازی نظام اجتماعی حیاتی است، مفهوم نهادی شدن است که بر الگوهای بالنسبه پایدار کنش متقابل میان کنشگران دارای منزلت، دلالت می‌کند. این الگوها دارای نظم هنجاری هستند و از الگوهای فرهنگی تأثیر می‌پذیرند. تأثیرپذیری از ارزش‌ها می‌تواند به دو طریق انجام گیرد: اول، هنجارهایی که رفتارهای مبتنی بر نقش‌ها را تنظیم می‌کنند، می‌توانند ارزش‌ها و اعتقادات عمومی فرهنگ را منعکس سازند. دوم، ارزش‌های

فرهنگی و الگوهای دیگر می‌توانند در نظام شخصیت درونی شوند و بدین ترتیب، بر ساخت نیازهای آن نظام، که به نوبه خود تمایل یک کنشگر را برای ایفای نقش‌ها در نظام اجتماعی تعیین می‌کند، تأثیر می‌گذارند.

بر اساس دیدگاهی که بر خصلت نمادی بودن رفتار انسانی و معنادار بودن آن در کنش‌های فردی و اجتماعی تأکید دارد، می‌توان گفت مهمان‌داری به عنوان یک نماد نشان‌دهنده مجموعه متنوع و پیچیده‌ای از رفتارهای انسانی است که دارای معنای متعددی است و نقش مهمی را در کنش‌های فردی و اجتماعی ایفا می‌کند. مهمان‌داری شامل مجموعه وسیعی از رفتارها و اعتقادات است که از سوی مهمانان و میزبانان انجام و باور می‌شود؛ نحوه دعوت از مهمان، صحبت‌ها و تعارفاتی که هنگام ورود مهمان و در طول مهمانی صورت می‌گیرد، شیوه پذیرایی کردن از مهمانان، اعتقاداتی که در زمینه آمدن مهمان وجود دارد همگی نشان‌دهنده معنادار بودن مهمان‌داری در بین مردم و اثرگذاری آن در کنش‌های فردی و اجتماعی افراد است. تأثیر این پدیده بر روی ارزش‌ها و الگوهای فرهنگی مردم انکارناپذیر است؛ چرا که باور مردم جامعه ما بر «حبیب خدا» بودن مهمان است و ریشه‌دار بودن پدیده مهمانی در جامعه سبب می‌شود که با وجود تغییرات زیاد در جامعه شهری، هنوز مهمان و مهمان‌داری جایگاه خود را در بین مردم اجتماع حفظ کند و افراد از بودن این سنت و اجرای آن استقبال کنند. برای مثال به برخی باورهای مردم شهر تهران در این مورد اشاره می‌شود:

«رزق مهمان قبل از خودش به خانه می‌رسد؛ خانه‌ای که مهمان در آن بیاید برکت در آن خانه زیاد می‌شود؛ در خانه‌ای که مهمان می‌آید اگر اختلافی بین زن، شوهر یا فرزندان وجود داشته باشد، در لحظه‌ای که مهمان در آن خانه است این اختلافات و قهر فراموش می‌شود تا مهمان احساس ناراحتی نکند؛ وقتی مهمان به خانه صاحبخانه می‌رود، صاحبخانه به خاطر نعمتی که خدا به او داده است (مهمان) خدا را شکر می‌کند.» (زبرجد، تهران، ۱۳۵۲)

مهمان‌داری سبب افزایش ارتباط متقابل می‌شود و نیاز بشر را به زندگی گروهی و در جمع

زیستن، برآورده می‌کند، ضمن آنکه یگانگی بین اجزای نظام کنش را نیز موجب می‌شود؛ چرا که دارای کارکردهایی است. بین افرادی هم که در قالب میزبان و مهمان، به انجام آیین مهمان‌داری می‌پردازند، انگیزه کافی وجود دارد، این انگیزه از آنجا ناشی می‌شود که افراد نیازهای خود را اعم از فردی، احساسی، اجتماعی، تعلق خاطر، زندگی جمعی، انسجام گروهی و اجتماعی و سایر نیازها در فضای مهمانی برآورده می‌سازند و شرکت در مهمانی، پذیرایی از مهمانان به عنوان میزبان و حضور در این فضا برای آنها کارکردهای مثبت به همراه دارد.

«در روستای ماکت بهبهان، هنگام صرف ناهار یا شام فقط بزرگ خانواده صاحبخانه سر سفره با مهمان هم‌غذا می‌شد و افراد خانواده حتی اگر مهمانان از اقوام نزدیک هم بودند، باز هم بر سر سفره با آنها غذا نمی‌خوردند، چون می‌گفتند ممکن است مهمان خجالت بکشد و به دلخواه و به اندازه کافی غذا نخورد.» (دیاله، ماکت، ۱۳۵۲)

نهادی شدن در نظام اجتماعی مفهومی با اهمیت است. نهادی شدن بر الگوهای پایدار کنش متقابل میان کنشگران دلالت می‌کند، این الگوها دارای نظم هنجاری هستند و از الگوهای فرهنگی تأثیر می‌پذیرند. این تأثیرپذیری از ارزش‌ها به دو طریق صورت می‌گیرد:

– هنجارها، رفتارهای مبتنی بر نقش‌ها را تنظیم می‌کنند و می‌توانند ارزش‌ها و اعتقادات عمومی فرهنگ را منعکس کنند.

– ارزش‌های فرهنگی می‌توانند در نظام شخصیت درونی شوند و بر ساخت نیازهای آن نظام، تأثیرگذارند.

علل دوام و استمرار مهمان‌داری در فرهنگ مردم

یکی از دلایل دوام نهادها، پیچیدگی مبادله‌های نهادی شده و انتقال ارزش‌ها به نسل‌های جوان‌تر است. منظور از پیچیدگی این است که مجموعه‌ای از مبادلات مرتبط با هم وجود دارند و بنابراین به سادگی قابل تغییر نیستند. تصمیم به تغییر دادن رفتاری که بر یک نقش

نهادی استوار است، احتمالاً مستلزم تغییراتی در سایر روابط است. (اسکیدمور، ۱۳۷۵: ۱۰۲-۱۰۰)

مهمان‌داری به عنوان یک نهاد شناخته شده در اجتماع دارای مبادلات مرتبط با هم است که در طی زمان دارای ساز و کار و ویژگی‌هایی شده که تغییر آن مستلزم مجموعه تغییرات دیگر است. علت دیگر دوام نهاد مهمان‌داری به واسطه ارزش‌هایی است که به نسل‌های بعد انتقال می‌یابد و اگر چنین نبود، مهمان‌داری دوام و بقا پیدا نمی‌کرد و به مرور زمان از بین می‌رفت. اما ارزش‌های دینی، عرفی، اجتماعی و سنتی مانع از آن شده است که مهمان‌داری به فراموشی سپرده شود و هنوز این آیین به مناسبت‌های مختلف در بین مردم اجرا می‌شود. برخی محققان، عناصر تشکیل دهنده یک نظام را از مشاهده مستقیم رفتار انسانی اتخاذ کرده‌اند:

(۱) فعالیت: اعمالی است که هر فرد به عنوان عضو گروه انجام می‌دهد.

(۲) کنش‌های متقابل: مناسبات بین فعالیت‌های اعضای یک گروه را کنش متقابل گویند.

(۳) احساسات: تمایلات معنوی اعضای یک گروه نسبت به یکدیگر است.

در جریان تجزیه و تحلیل به عامل چهارمی بر می‌خوریم که هنجار اجتماعی خوانده می‌شود و آن عبارت از پذیرفتن آگاهانه یا ناآگاهانه قوانین مربوط به رفتار یا تصورات گروه است. از این سه عنصر، یعنی فعالیت‌ها، کنش‌های متقابل و احساسات اعضای گروه نسبت به هم، به شرط استمرار حیات گروه، نظام اجتماعی به وجود می‌آید. (روزن باوم، ۱۳۷۶: ۷۹-۷۸)

ساختار بندی آیینی دعوت کردن مهمان در فرهنگ مردم

مهمان‌داری مانند پدیده‌های اجتماعی دیگر دارای ساختار مخصوص به خود است. یکی از شاخص‌هایی که از وجود نوعی ساختار در مهمان‌داری حکایت می‌کند آداب دعوت از مهمان است. در گذشته هنگامی که میزبان از مهمان دعوت می‌کرد و برنامه می‌ریخت، نوعی ساختار

نظام‌مندی را در این پدیده به نمایش می‌گذاشت. در آداب دعوت از مهمان، میزبان با احترام، از مهمان برای حضور در مهمانی دعوت می‌کرد و با برنامه‌ریزی، خود را برای پذیرایی از مهمان آماده می‌ساخت.

برای مثال رسم و اعتقاد بر این بود که اگر خانواده‌ای می‌خواست همسایه خودش را برای شب‌نشینی دعوت کند، یکی دو روز قبل به آنها در مورد شب‌نشینی اطلاع می‌داد. (گل محمدی، اردبیل، ۱۳۶۸) این دعوت نوعی احترام گذاشتن میزبان به مهمان بود و این پیام را به مهمان منتقل می‌کرد که میزبان و خانواده‌اش منتظر ورود مهمان و پذیرایی از او و خانواده‌اش هستند.

البته بسیاری از رفت و آمدها بویژه در شهرهای کوچک و روستاها بدون دعوت انجام می‌شد. به این صورت که افراد اغلب به بهانه‌های مختلف مانند شب‌نشینی، مراسم شادی‌بخش و سوگواری‌ها به دیدار یکدیگر می‌رفتند.

در ساختار اجتماعی، افراد توسط نظام‌های ارتباطی مختلف از جمله نظام خویشاوندی به یکدیگر مربوط می‌شوند و از این رو، ساختار خویشاوندی درون گروهی نقش مهمی در حفظ ساختار اجتماعی ایفا می‌کند.

در مهمانی‌های فامیلی، ساختار خویشاوندی حاکم است و افراد فامیل در مهمانی‌های خانوادگی و مناسبتی نظیر جشن‌ها، اعیاد و ازدواج‌ها دعوت می‌شوند و حضور می‌یابند. نوع رابطه هم در نحوه دعوت مهمانان مهم است. در مهمانی فامیلی، اقوام و در مهمانی‌های دوستانه، دوستان میزبان دعوت می‌شوند و حضور پیدا می‌کنند.

یکی از مسائل نظری اصلی جامعه‌شناسی نوع تداوم اجتماعی است. تداوم در انواع زندگی اجتماعی بستگی به تداوم ساختاری دارد که نوعی از تداوم در آرایش و روابط افراد نسبت به یکدیگر است. اعضای یک ساختار یا سازمان گاهی تغییر می‌کنند، اما نوعی تداوم ساختاری همیشه وجود دارد.

در ساختار اجتماعی نوعی شبکه ارتباطی وجود دارد، اما این شبکه ارتباطی با ضوابط، قوانین یا الگوها کنترل می‌شود. از این رو، از افراد هر ساختار اجتماعی، انتظار می‌رود که با سبکی مشخص و مجموعه‌ای از ضوابط عمل کنند. ضوابط ایجاد شده، کنترل شکل خاصی از زندگی اجتماعی است که معمولاً به عنوان یک وضعیت مطرح می‌شود. (سعیدی‌مدنی، ۱۳۸۶: ۳۱۰-۳۰۷)

سه مفهوم فرایند، ساختار و کارکرد را می‌توان در مهمان‌داری تبیین کرد. مهمان‌داری فرایندی دارد که در اثر افزایش ارتباطات میان‌فردی سبب تقویت انسجام گروهی و اجتماعی می‌شود. ساختار و عناصر اصلی آن نیز مهمان و میزبان هستند و از آنجا که فرد مهمان در بین مردم عزیز و گرامی شمرده می‌شود، در آداب و رسوم مناطق مختلف جایگاه ویژه‌ای دارد.

به طور کلی در مناسبت‌های مختلف، مهمانی‌هایی با مراسم خاص برپا می‌شود و بر حسب مناسبت، این مهمانی‌ها و همچنین مهمان‌ها نامگذاری می‌شدند. مهمانی به مناسبت بازگشت زائر، بازگشت سرباز از خدمت و مراسم مختلف شادی و سوگواری از جمله این مناسبت‌ها بود. چنین رخدادهایی زمینه را برای برگزاری مهمانی و گرد هم آمدن اقوام و آشنایان ایجاد می‌کرد و تبدیل به عاملی برای تقویت روابط اجتماعی و تعامل هر چه بیشتر افراد می‌شد.

برای نمونه، در سرپند شازند استان مرکزی، هرگاه حاجی‌ای از مکه یا زائری از مشهد یا سربازی از خدمت بر می‌گشت، مهمانی یا «شولان» (šolan) می‌گرفتند. برای این کار یکی از اهالی روستا روی پشت بام می‌رفت و بانگ می‌زد: «امشب یا امروز ظهر در خانه فلانی شولان است و همه اهالی دعوت هستند.» (امیری، شازند، ۱۳۵۴)

دعوت کردن از مهمانان آداب متفاوتی داشت، زیرا خود مهمانان ویژگی‌های متفاوتی داشتند. اغلب، مهمان‌ها به چند دسته تقسیم می‌شدند. در این دسته‌بندی به خوبی می‌توان برخی نکات اخلاقی، اصول آداب معاشرت، ارزش‌ها و عرف مردم را مشاهده کرد. انواع مهمان از نظر مردم شامل موارد ذیل بود:

خوانده یا ناخوانده، خودمانی یا غریبه، شهری یا روستایی، مهمان محرم یا نامحرم، آبروده یا آبروریز، خانه آباد کن یا خانه خراب کن، مونس یا شب‌نشین، ناغافل یا مزاحم، ایرادی و تسترخور (مهمان پر حرف و حراف).

تعامل در مهمان‌داری بین میزبان و مهمان، موجب مناسبات اجتماعی معنادار و روابط مشخص و تعیین شده می‌شد. در مهمان‌داری، برخورد محترمانه با مهمان و پذیرایی از او سبب کنش متقابل اجتماعی از سوی مهمان می‌شد و او نیز به همین وجه از میزبان خود در آینده استقبال و پذیرایی می‌کرد. همین امر، طی نسل‌ها سبب تقویت روابط اجتماعی و تسهیل امور بین افراد می‌شد.

این نوع برخورد با توصیه‌های دینی در عزیز دانستن مهمان نیز ارتباط داشت و مردم با الهام از آن دستورات با مهمان‌ها به بهترین نحو برخورد می‌کردند. به حدی این موضوع اهمیت داشت که گاهی مردم با اصرار مهمان را به خانه خود می‌بردند و از او پذیرایی می‌کردند، زیرا باور داشتند که ارج گذاشتن به مهمان نزد خداوند بی‌اجر و پاداش نمی‌ماند. همین باور موجب شده بود افراد یکدیگر را به مهمان‌پذیر بودن تشویق کنند.

برای مثال، مردم روستای مشک دوزان چهارمحال و بختیاری مهمان را «عزیز» می‌دانستند و برایش احترام زیادی قائل می‌شدند. آنها براساس روایات، معتقد بودند که مهمان رزق و روزی را با خود به همراه می‌آورد و باعث برکت خانه می‌شود، به همین دلیل سعی می‌کردند مهمان بیشتری دعوت کنند. در مهمانی‌ها نیز همه افراد خانه با یکدیگر همکاری می‌کردند تا بهترین پذیرایی از مهمان به عمل آید. (طهماسبی، لردگان، ۱۳۶۷)

ساختار بندی آیینی پذیرایی از مهمان در فرهنگ مردم

«آداب پذیرایی» بخش مهمی از ساختار بندی مهمان‌داری در فرهنگ مردم ایران است. در این مقوله میزبان تمام تلاش خود را برای پذیرایی از مهمان می‌کند.

در گذشته، آداب پذیرایی از مهمان عبارت از دعوت، تعارف خوردنی و آشامیدنی، کمک به مهمان در شستن دست‌ها، ایستادن در کنار سفره برای برآوردن نیازهای مهمان و سایر موارد بود. آنچه برای میزبان اهمیت داشت، پذیرایی شایسته و رعایت احترام مهمان بود. این نحوه پذیرایی در برخی مناطق به قدری رعایت می‌شد که میزبانان برای نشان دادن میزان ارادت و احترام خود در حضور مهمان شیرینی تهیه می‌کردند.

به طور مثال، در مهمانی‌های کلور، مادر خانواده پس از کمی گپ و گفت با مهمانانش به آشپزخانه می‌رفت و برای مهمانانش نوعی شیرینی محلی درست می‌کرد. این نوع شیرینی از گردو، آرد برنج، شکر، روغن و تخم مرغ تهیه می‌شد. (گل محمدی، اردبیل، ۱۳۶۸)

«پذیرایی» به عنوان یکی از بخش‌های مهم سنت مهمان‌داری سبب تقویت روابط، همدلی و صمیمیت بین افراد می‌شود، زیرا مهمان در زمان مشخصی با میزبان شریک می‌شود و همین امر به ایجاد و تقویت حس همبستگی، انسجام و خویشاوندی بین افراد کمک می‌کند.

چنین ویژگی‌هایی حتی در مهمانی‌های اتفاقی نیز دیده می‌شود. در این گونه مهمانی‌ها، مهمان‌دار وظیفه‌شناس برحسب آداب و رسوم مهمان‌داری رایج از مهمان خود پذیرایی می‌کند. برای نمونه، ابتدا صاحبخانه غذای مهمان‌ها را می‌داد و خانواده او غذا نمی‌خوردند تا مهمان‌ها به طور کامل سیر شوند. در آخر سفره چنانچه غذایی باقی می‌ماند، زن و فرزند صاحبخانه از آنها می‌خوردند.

در پدیده مهمان‌داری، روابط اجتماعی افراد با یکدیگر در قالب خویشاوندی مشاهده می‌شود، همچنین تمایز و تفاوت، موقعیت‌ها و نقش‌های اجتماعی مختلف در بین افراد دیده می‌شود. وجود این عوامل باعث ایجاد ساختار اجتماعی در این پدیده می‌شود.

این تعارفات به نوع مهمانی نیز ارتباط داشت. برای مثال در مهمانی‌های بدون دعوت هنگام انداختن سفره غذا، مهمان از زن صاحبخانه عذرخواهی می‌کرد و به دلیل حضور بی‌موقع با شرمندگی می‌گفت:

اما امروز مزاحم بییم (من امروز مزاحم شده‌ام)

خیلی معذرت خامبه (خیلی معذرت می‌خواهم)

همسر صاحبخانه هم پاسخ می‌داد:

اختیار دارین امره افتخار هدین (اختیار دارید، ما را افتخار دادید)

قدم بالای سر، خودتان صاحبخانه‌اید. امره چوب کاری کانین (ما را چوب کاری می‌کنید)

مهمان می‌گفت:

خدا صاحبخانه ر بداره (خدا صاحبخانه را نگهدارد)

خانه امید امایه (خانه امید ماست)

(صالحی، ولمرز، ۱۳۵۲)

آداب پذیرایی از مهمان شامل گذران اوقات مفرح نیز می‌شد؛ در میمه اصفهان، شب‌ها اگر مهمانان اهل شعر و آهنگ و صحبت بودند برای سرگرمی آنها و خودشان از جوانان نی زن و چهار بیتی محلی خوان دعوت می‌کردند که به خانه آنها بیایند و همه از پیر و جوان دو بیتی‌هایی را به نوبت می‌خواندند:

شدم پیر نه دلدارم نه دلدار جوونی رفت گل شد در چمن خوار

به بزم گل رخون یارم نیامد تهیدستم ندارم میل بازار

دو چشم به راه ور دارم خدایا عزیزى در سفر دارم خدایا

دو چشمم شد سفید و دل نیومد نه کاغذ نه قلم دارم خدایا

بزن نی را رفیق با وفایم که مهمون عزیز اومد برایم

که مهمون اومده در خونه من که روشن گشته این کاشونه من

(هادی، میمه، ۱۳۵۲)

جامعه روستایی با نظام سنتی و روابط خویشاوندی زمینه مناسبی را برای ارتباط بیشتر افراد با یکدیگر و افزایش مهمانی‌ها فراهم می‌کند. زیرا فاصله خانه‌ها با یکدیگر کم است و اغلب خویشاوندان در یک محل زندگی می‌کنند. همین امر عامل مهمی برای ارتباطات نزدیک‌تر و رفت و آمد بیشتر است.

اما جامعه شهری، ویژگی‌های خاص خود را دارد و به جهات مختلفی این ویژگی‌ها بر اجرای آیین مهمان‌داری در این جوامع تأثیر گذاشته است. فاصله خانه‌های خویشاوندان و دوستان از یکدیگر، هزینه رفت و آمد، شرایط اشتغال افراد در شهر، چند شغله بودن، ساعات کار زیاد و کمبود اوقات فراغت امکان تنظیم وقت مهمان‌ها با یکدیگر و برگزاری مهمانی را دشوار می‌سازد. کاهش رفت و آمد در شهرها می‌تواند روابط اجتماعی و ارتباطات میان فردی و گروهی را کم کند و به تدریج موجب گسترش انزوا، تنهایی و افسردگی در شهرها می‌شود.

جمع‌بندی

افراد به مناسبت‌های گوناگون نظیر مهمانی‌های دوره‌ای، اعیاد، عروسی‌ها، تولد، عیادت، حتی سوگواری‌ها و مجالس ترحیم به نوعی در قالب گروه و گروه‌هایی در یک مکان اجتماع می‌کنند و به مناسبت خاصی، رسم‌ها و سنت‌های مربوط به آن مناسبت را اجرا می‌کنند و در آن قالب به حس همدلی و انسجام گروهی دست می‌یابند. پدیده مهمان‌داری یک واقعیت اجتماعی است، چون در طول تاریخ جوامع، خصلت فراگیری داشته است.

همچنین افراد به زندگی گروهی و ارتباط با یکدیگر نیاز دارند. گذراندن اوقات در کنار یکدیگر و به صورت گروهی، انسجام، حس تعلق به جمع و ارتباطات میان فردی را تقویت می‌کند. مراسم و فعالیت‌هایی که در مهمانی‌ها انجام می‌شود از آداب دعوت به مهمانی، صحبت‌ها و تعارفات گرفته تا سنت‌هایی که در مهمانی‌ها انجام می‌شود، کارهای گروهی، پذیرایی، دعاهایی که میزبان و مهمان متقابلاً در حق یکدیگر می‌نمایند، همه مبین اهمیت پدیده

مهمان‌داری در جامعه ایرانی است. پرداختن به آیین‌های مهمان‌داری حس همبستگی اجتماعی و انسجام گروهی را تقویت می‌کند و ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی را غنا می‌بخشد. پدیده مهمان‌داری به عنوان یک ارزش در جامعه نهادینه شده است. همین امر بر روی نقش‌ها و رفتارهای میزبانان و مهمانان به عنوان بازیگران اصلی مهمانی تأثیر عمیقی گذاشته است. در یک مهمانی، به طور غالب و متداول رفتار میزبان و مهمان قابل پیش‌بینی است. خوش آمد گویی، تعارفات و روی خوش داشتن و صحبت و تشکر متقابل، از جمله اعمال و رفتارهایی است که به عنوان یک هنجار پذیرفته شده انجام می‌شود.

منابع

۱. ابوحامد محمد غزالی (۱۳۶۶) **احیاء علوم الدین**، ترجمه مؤیدالدین محمد خوارزمی، به کوشش حسین خدیو جم، چ ۲، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۲. اسکید مور، ویلیام (۱۳۷۵) **تفکر نظری در جامعه‌شناسی**، ترجمه علی مهر حاضری و دیگران، چ ۲، تهران: انتشارات تابان.
۳. امام محمد غزالی (۱۳۶۱) **کیمیای سعادت**، چ ۲، تهران: انتشارات کتابخانه مرکزی.
۴. ترنر، جانانان اچ (۱۳۷۲) **ساخت نظریه جامعه‌شناسی**، ترجمه عبدالعلی لهسایی‌زاده، شیراز: انتشارات نوید شیراز.
۵. خواجه نصیر طوسی (۱۳۶۰) **اخلاق ناصری**، تصحیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری، چ ۲، تهران: کتابخانه مرکزی.
۶. خواجه نظام الملک (۱۳۶۸) **گزیده سیاست نامه**، انتخاب و توضیح دکتر جعفر شعار، چ ۲، تهران: چاپ و نشر بنیاد.
۷. روزن باوم، هایدی (۱۳۶۷) **خانواده به منزله ساختاری در مقابل جامعه (نقد مبانی نظری جامعه‌شناسی خانواده در آلمان)**، ترجمه محمدصادق مهدوی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۸. سعیدی مدنی، سید محسن (۱۳۸۶) **شکل‌گیری و توسعه نظریه‌های کلاسیک در انسان‌شناسی**، یزد: انتشارات دانشگاه یزد.
۹. مانهایم، کارل (۱۳۸۰) **ایدئولوژی و اتوپیا**، ترجمه فریبرز مجیدی، تهران: سمت.
۱۰. ملااحمد نراقی (۱۳۸۷) **معراج السعاده**، تهران: نقش نگین.
۱۱. Prichard, Evans (۱۹۹۴) **Social Anthrepolgy**, New Delhi: Universal Book Stall, p. ۲۰

فرهنگیاران

امیری، شازند، اراک، مرکزی، ۱۳۵۴

دیاله، حمدالله، ماکت، بهبهان، خوزستان، ۵۲/۸/۹

زیرجد، مرضیه، تهران، ۵۲/۸/۱۶

صالحی، جمشید، ولمرز، مازندران، ۵۲/۱۱/۲۴

طهماسبی، علی جلیل، لردگان، چهارمحال و بختیاری، ۶۷/۹/۷

گل محمدی، سیاوش، اردبیل، ۶۸/۹/۷

هادی، فیض‌الله، میمه، اصفهان، ۵۲/۱۱/۱

